

УДК 344.22

DOI [https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-2\(41\)-7](https://doi.org/10.32782/2304-1587/2025-27-2(41)-7)

ПРОБЛЕМАТИКА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕПОКОРИ

Морозюк Назарій Сергійович

аспірант кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права,

Донецький національний університет імені Василя Стуса;

старший викладач кафедри права,

Вінницький національний аграрний університет

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8273-8727>

У статті досліджується кримінально-правова характеристика непокори як одного з найбільш суспільно небезпечних військових кримінальних правопорушень, передбачених ст. 402 КК України. Особлива увага приділяється впливу правового режиму воєнного стану на кваліфікацію цього злочину, оскільки в умовах активних бойових дій невиконання наказу може створювати безпосередню загрозу обороноздатності держави та життю військовослужбовців. У роботі розкриваються об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу злочину, аналізуються проблеми розмежування непокори від дисциплінарних проступків, а також співвідношення кримінальної та дисциплінарної відповідальності за невиконання наказу. Важливе місце відведено аналізу судової практики, зокрема позиції Верховного Суду, який підкреслює суспільну небезпеку непокори під час воєнного стану. Стаття ґрунтується на статистичні дані, що свідчать про стрімке зростання кількості проваджень за ст. 402 КК України у 2022–2024 рр., що зумовлено масштабами війни та труднощами дотримання військової дисципліни. Особливо відзначається те, що злочин, передбачений ст. 402, є формальним, тобто закінченням його слід вважати з моменту вчинення діяння. Особливо акцентується увага на законопроекті № 13452, яким пропонується посилення санкцій за непокору, що водночас актуалізує ризики надмірної криміналізації. У статті сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правозастосування й індивідуалізації відповідальності, які дадуть можливість забезпечити баланс між суворістю військової дисципліни та дотриманням прав військовослужбовців, а також підвищити ефективність протидії цьому злочину в умовах війни. Підкреслюється необхідність удосконалення правозастосування для забезпечення балансу між суворістю військової дисципліни та дотриманням прав військовослужбовців.

Ключові слова: злочин, військовий злочин, насильницькі військові злочини, правова кваліфікація, непокора.

Moroziuk Nazarii. The problem of the criminal-legal characteristics of disobedience

The article examines the criminal law characteristics of insubordination as one of the most socially dangerous military criminal offenses under Article 402 of the Criminal Code of Ukraine. Particular attention is paid to the impact of the legal regime of martial law on the classification of this crime, since in conditions of active combat operations, failure to comply with an order may pose a direct threat to the state's defense capability and the lives of military personnel. The paper reveals the objective and subjective signs of the crime, analyzes the problems of distinguishing disobedience from disciplinary offenses, as well as the relationship between criminal and disciplinary liability for failure to comply with orders. An important place is given to the analysis of judicial practice, in particular the position of the Supreme Court, which emphasizes the social danger of insubordination during martial law. The article is based on statistical data showing a sharp increase in the number of proceedings under Article 402 of the Criminal Code of Ukraine in 2022–2024, which is due to the scale of the war and the difficulties in maintaining military discipline. It is separately noted that the crime provided for in Article 402 is formal, i.e., it should be considered complete from the moment the act is committed. Separate attention is focused on draft law No. 13452, which proposes to strengthen sanctions for disobedience, which at the same time raises the risks of excessive criminalization. The article formulates proposals for improving law enforcement and individualising responsibility, which will ensure a balance between the severity of military discipline.

Key words: crime, war crime, violent war crimes, legal classification, insubordination.

Вступ. Умови правового режиму воєнного стану вимагають особливої уваги до кримінально-правової оцінки дій, оскільки в цей період можуть виникати ситуації, що потребують термінових і рішучих заходів для захисту національної безпеки та порядку. В умовах дії правового режиму воєнного стану особливої актуальності набуває питання забезпечення військової дисципліни, оскільки від чіткого та своєчасного виконання наказів безпосередньо залежить боєздатність військових підрозділів, ефективність оборони держави та захист життя військовослужбовців. У цих обставинах кримінально-правова характеристика таких діянь, як непокора, потребує поглибленого аналізу, адже невиконання наказу може призвести до серйозних негативних наслідків як у масштабах окремого підрозділу, так і для безпеки держави загалом.

Проблематика кваліфікації непокори ускладнюється низкою чинників: динамічними змінами кримінального законодавства, необхідністю розмежування між формальним складом злочину і суспільною небезпекою конкретного діяння, а також особливостями воєнного стану. Крім того, на практиці виникають труднощі у встановленні умислу військовослужбовця, визначенні ступеня суспільної небезпеки непокори

та відмежуванні її від дисциплінарних проступків чи адміністративних правопорушень. У сучасних умовах збройної агресії Російської Федерації питання кримінально-правової характеристики непокори набуває стратегічного значення.

Матеріали та методи. Проблематика кримінально-правової характеристики військових насильницьких кримінальних правопорушень, у тому числі непокори, є актуальною темою для досліджень в Україні, особливо в контексті російсько-української війни.

До числа вчених і науковців, які досліджували вказану тематику, належать: С. І. Дячук, В. П. Бодаєвський, М. І. Карпенко, Т. Ю. Касько, А. М. Ониськів, М. І. Панов, М. М. Синько, М. С. Туркот, М. І. Хавронюк та ін.

Метою дослідження є окреслення кримінально-правової характеристики непокори та виокремлення проблем і перспектив вдосконалення законодавства в цьому напрямі.

Результати. Статистичні дані свідчать про суттєве зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із непокорою в умовах збройної агресії Російської Федерації. Так, у довоєнний період (2021 рік) за ознаками злочину, передбаченого ст. 402 КК України, було зареєстровано лише 19 кримінальних проваджень. У 2022 році кількість таких проваджень різко зросла до 1574, у 2023 році – до 1678, а у 2024 році – до 1869. При цьому лише у 2024 році до суду було скеровано 405 обвинувальних актів.

Окремої уваги заслуговує статистика щодо кримінальних проваджень за ознаками невиконання наказу та наслідків їх досудового розслідування. У 2021 році було зареєстровано 3 провадження (жодного не передано до суду), у 2022 році – 28 (жодного не передано до суду), у 2023 році – 32 (жодного не передано до суду), а у 2024 році – 38 проваджень, з яких також жодного не було скеровано до суду [1].

Аналіз наведених показників свідчить про кілька важливих тенденцій. По-перше, фіксується різке зростання кількості злочинів, кваліфікованих за ст. 402 КК України, що корелює з активною фазою бойових дій та об'єктивними труднощами дотримання військової дисципліни у воєнний час. По-друге, спостерігається практично повна відсутність судових вироків у справах про невиконання наказу, що може свідчити як про складність збирання належних доказів та доведення вини, так і про проблеми із чітким розмежуванням кримінальної та дисциплінарної відповідальності.

Таким чином, наведена статистика підтверджує актуальність проблематики кримінально-правової характеристики непокори, адже зростання кількості таких злочинів у поєднанні з обмеженою ефективністю досудового розслідування створює суттєві виклики для забезпечення військової дисципліни.

Так, відповідно до норм статті 401 Кримінального кодексу України, військовими кримінальними правопорушеннями визнаються передбачені цим розділом кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів [2].

Відповідно до ст. 402 Кримінального кодексу України, непокора визначається як відкрита відмова виконати наказ начальника, а також інше умисне невиконання наказу [2].

Відповідно до п. 37 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України про виконання або невиконання наказу військовослужбовець зобов'язаний доповісти командирові (начальникові), який віддав наказ, і своєму безпосередньому командирові (начальникові), а також вказати причини невиконання наказу або його несвоєчасного (неповного) виконання. Якщо військовослужбовець розуміє, що він неспроможний виконати наказ своєчасно та в повному обсязі, він про це зобов'язаний доповісти вищезазначеним особам негайно [3].

Статтею 11 Статуту ВС ЗСУ регламентовано, що необхідність виконання завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, а також завдань, визначених міжнародними зобов'язаннями України, покладає на військовослужбовців, зокрема, такі обов'язки: свято і непорушно додержуватися Конституції України та законів України, Військової присяги, віддано служити Українському народові, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок; беззастережно виконувати накази командирів (начальників) і захищати їх у бою, як святиню оберігати Бойовий Прапор своєї частини; виявляти повагу до командирів (начальників) і старших за військовим званням, сприяти їм у підтриманні порядку і дисципліни [3].

Відповідно до статті 16 Статуту ВС ЗСУ кожний військовослужбовець зобов'язаний виконувати службові обов'язки, що визначають обсяг виконання завдань, доручених йому за посадою. Ці обов'язки визначаються статутами Збройних Сил України, а також відповідними посібниками, порадиниками, положеннями, інструкціями.

Сутність військової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, а також військовозобов'язаних та резервістів під час проходження навчальних (перевірочних) і спеціальних зборів щодо її додержання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, права командирів щодо їх застосування, а також порядок подання та розгляду заяв, пропозицій і скарг визначені Дисциплінарним статутом ЗСУ.

Відповідно до статей 4–6 Дисциплінарного статуту військова дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця: додержуватися Конституції та законів України, Військової присяги, неухильно виконувати вимоги статутів Збройних Сил України, накази командирів; бути пильним, зберігати державну таємницю; додержуватися визначених статутами Збройних Сил України правил взаємовідносин між військовослужбовцями, зміцнювати військове товариство; виявляти повагу до командирів і один до одного, бути ввічливими та додержуватися військового етикету; поводитися з гідністю та честю, не допускати самому і стримувати інших від негідних вчинків; не вживати під час проходження військової служби (крім медичного призначення) наркотичні засоби, психотропні речовини чи їх аналоги, а також не вживати спиртні напої під час виконання обов'язків військової служби. За стан військової дисципліни у з'єднанні, військовій частині (підрозділі), закладі й установі відповідає командир. Інтереси захисту Вітчизни зобов'язують командира постійно підтримувати військову дисципліну, вимагати її додержання від підлеглих, не залишати поза увагою жодного дисциплінарного правопорушення [4].

Непокора, навіть за відсутності конкретних тяжких наслідків, про які зазначає захисник, є діянням, яке характеризується всіма ознаками складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 402 КК України, та, безсумнівно, становить притаманну злочину суспільну небезпеку [5].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 402 КК України, полягає у вчиненні діяння у вигляді відкритої відмови виконати законний наказ начальника (непокора), коли підлеглий відкрито та категорично заявляє, що не виконуватиме наказ, або у вчиненні іншого умисного невиконання наказу.

Склад цього кримінального правопорушення є формальним, тобто закінченням його слід вважати з моменту вчинення діяння, а саме з моменту відкритої відмови виконати наказ або з моменту умисного його невиконання.

Суб'єктивна сторона непокори характеризується виною у формі прямого умислу. Умисел на невиконання наказу може виникнути у винної особи як у момент отримання наказу, так і пізніше. Ставлення винного до наслідків непокори (ч. 2 ст. 402 КК України) характеризується, зокрема, і необережністю. Мотиви можуть бути різними і для кваліфікації цього кримінального правопорушення значення не мають [6].

Безпосереднім об'єктом злочину є установлений порядок підлеглості. Статут внутрішньої служби Збройних Сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 р., дає визначення понять «начальники» та «підлегли», «старші та молодші за військовим званням».

З об'єктивної сторони цей злочин вчиняється шляхом відкритої відмови виконати наказ начальника (непокори) або в іншому умисному невиконанні наказу.

Існують випадки, коли у зв'язку з порушенням підлеглим загальних вимог військової служби начальник видає наказ про припинення правопорушення та виконання ним своїх обов'язків. Невиконання такого наказу підпадає під ознаки ст. 402 КК.

Як вбачається з постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 23 травня 2024 р. у справі № 185/4595/22, непокора військовослужбовця є злочином із формальним складом, а отже, кримінальна відповідальність за його вчинення не залежить від настання суспільно небезпечних наслідків [7].

Крім того, Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, розглянувши справу, зробив висновок, що непокора, кримінальна відповідальність за яку передбачена ст. 402 КК України, порушує закріплений у військових статутах порядок керування військами, який встановлюється з метою забезпечення їхньої постійної бойової готовності, перешкоджає нормальному виконанню військовими частинами та підрозділами покладених на них завдань. Це діяння заподіює істотну шкоду суспільним відносинам у сфері встановленого порядку несення військової служби, що охороняються кримінальним законом, та здатне створити реальну загрозу спричинення такої шкоди, що й визначає його суспільну небезпеку. Таким чином, скоєна засудженим в умовах воєнного стану непокора, навіть за відсутності конкретних тяжких наслідків, є діянням, яке характеризується всіма ознаками складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 402 КК України, та, безсумнівно, становить притаманну злочину суспільну небезпеку [7].

Відповідно до вищезазначеної постанови, на наявність у діях особи складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 402 «Непокора» КК, указує відкрита відмова військовослужбовця в умовах воєнного стану виконати наказ начальника, який є реальним для виконання, законним, сформульованим виразно, чітко й зрозуміло та не допускає подвійного тлумачення. Сама собою непокора в період воєнного стану є небезпечним військовим злочином, який посягає на встановлений порядок підлеглості та військової честі й породжує неорганізованість і безладдя у військових частинах, а отже, негативно позначається на боєготовності та боєздатності військових формувань, що унеможлиблює малозначність цього діяння в розумінні ч. 2 ст. 11 КК.

Крім того, законопроект № 13452 передбачає, що за вчинення військовослужбовцем непокори, тобто відмову виконати наказ командира, а також інше умисне невиконання наказу суд не зможе призначити більш м'яке покарання, ніж від 5 до 10 років в'язниці, або покарання з іспитовим строком. Хоча члени комітету

й рекомендували видалити певні норми, законопроекти приймаються за основу в тому вигляді, у якому вони внесені, а поправки можливі лише на стадії другого читання [8].

Метою проекту Закону є вдосконалення механізму застосування до військовослужбовців адміністративних стягнень та кримінальних покарань за окремі види правопорушень з урахуванням індивідуального характеру притягнення до юридичної відповідальності, ступеня тяжкості правопорушення, форми вини й мотивів його вчинення.

Отже, вищезазначеним проектом пропонується включення кримінальних правопорушень, передбачених статтею 402 КК України, до переліку діянь, за які не може бути призначене більш м'яке покарання, ніж передбачено санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України, та за які не може бути застосоване звільнення від відбування покарання з випробуванням.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що в умовах воєнного стану надзвичайно важливим є суворе дотримання дисципліни та виконання наказів, однак у практиці правозастосування нерідко виникають ситуації, коли непокоря не тягне за собою істотної шкоди бойовій готовності чи функціонуванню військового підрозділу. У таких випадках доцільним є розширення можливостей застосування саме дисциплінарних заходів замість кримінальної відповідальності, що дасть змогу більш індивідуально підходити до оцінки конкретних обставин.

Індивідуалізація покарання у справах про непокору має враховувати характер і ступінь суспільної небезпеки діяння, мотиви поведінки військовослужбовця, обстановку, в якій було вчинено правопорушення, а також особистість винного. В одних випадках непокоря може становити пряму загрозу життю та безпеці військовослужбовців, унеможливити виконання бойового завдання й потребувати суворої кримінальної відповідальності. Така гнучкість у підходах до кваліфікації та призначення покарання відповідає принципу справедливості, сприяє підтриманню балансу між інтересами військової служби та правами військовослужбовця, а також дає можливість не притягувати до кримінальної відповідальності, уникати надмірної криміналізації поведінки, яка не має суттєвої суспільної небезпеки.

Висновки. Непокоря як кримінальне правопорушення є одним із найбільш небезпечних діянь проти встановленого порядку несення військової служби, оскільки безпосередньо посягає на основоположний принцип військової дисципліни – беззастережне виконання наказів. Склад злочину є формальним, а отже, наявність суспільно небезпечних наслідків не є обов'язковою умовою для притягнення до відповідальності. В умовах воєнного стану непокоря набуває особливої суспільної небезпеки, оскільки створює загрозу бойовій готовності військових частин і може призвести до тяжких наслідків для обороноздатності держави.

Судова практика підтверджує, що навіть за відсутності тяжких наслідків факт відкритої відмови або умисного невиконання наказу утворює склад злочину. Норми про відповідальність за непокору тісно пов'язані з вимогами законів та підзаконних нормативно-правових актів, що визначає межі законності наказів. Додаткових викликів додає активне оновлення законодавства, у тому числі законопроект № 13452, яким пропонується посилення санкцій за непокору. З одного боку, це відповідає вимогам часу та потребам національної безпеки, з іншого – актуалізує ризик надмірної криміналізації та обмеження прав військовослужбовців.

Таким чином, удосконалення кримінального законодавства у сфері військових правопорушень має здійснюватися з урахуванням забезпечення суворості та безумовної військової дисципліни як гарантії обороноздатності держави та дотримання конституційних прав і свобод військовослужбовців, включно з їх правом на законність наказів, що віддаються. Подальші наукові дослідження та законодавчі ініціативи повинні бути спрямовані на вироблення збалансованого підходу, що поєднає потребу в жорсткому реагуванні на факти непокори з вимогами верховенства права та міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини.

Література:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування : статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2021–2024 рр. URL: <https://www.gp.gov.ua> (дата звернення 03.09.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
3. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 548-XIV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/548-14>.
4. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551-XIV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 23 травня 2024 р. у справі № 185/4595/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331794>.

7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 20 березня 2024 р. у справі № 233/1446/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884068>.

8. Законопроект № 13452. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/56717> (дата звернення: 17.09.2025).

References:

1. Office of the Prosecutor General of Ukraine (2021–2024). Zvit pro zareiestrovani kryminalni provadzhennia ta naslidky yikh dosudovoho rozsliduvannia: statystychni dani [Report on registered criminal proceedings and the results of their pre-trial investigation: statistical data]. Retrieved September 3, 2025, from <https://www.gp.gov.ua> [in Ukrainian].

2. Verkhovna Rada of Ukraine (2001, April 5). Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III [Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine of April 5, 2001, No. 2341-III]. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [in Ukrainian].

3. Verkhovna Rada of Ukraine (1999, March 24). Pro Statut vnutrishnoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24 bereznia 1999 r. № 548-XIV [On the Internal Service Regulations of the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine of March 24, 1999, No. 548-XIV]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/548-14> [in Ukrainian].

4. Verkhovna Rada of Ukraine (1999, March 24). Pro Dytsiplinarnyi statut Zbroinykh Syl Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 24 bereznia 1999 r. № 551-XIV [On the Disciplinary Statute of the Armed Forces of Ukraine: Law of Ukraine of March 24, 1999, No. 551-XIV]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/551-14> [in Ukrainian].

5. Melnyk, M.I., & Khavroniuk, M.I. (Eds.). (2019). Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine] (11th ed., rev. and enl.). Kyiv: Dakor [in Ukrainian].

6. Supreme Court of Ukraine (2024, May 23). Postanova u spravi № 185/4595/22 [Ruling in case No. 185/4595/22]. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331794> [in Ukrainian].

7. Supreme Court of Ukraine (2024, March 20). Postanova u spravi № 233/1446/22 [Ruling in case No. 233/1446/22]. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117884068> [in Ukrainian].

8. Verkhovna Rada of Ukraine (2025). Zakonoproiekt № 13452 [Draft Law No. 13452]. Retrieved September 17, 2025, from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/56717> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 22.09.2025

Дата прийняття статті: 03.11.2025

Опубліковано: 28.11.2025